

Frazeologie a idiomatika: Jejich podstata a proměnlivost názorů na ně

František Čermák (Praha)

PHRASEOLOGY AND IDIOMATICS: THEIR ESSENCE AND THE CHANGING VIEWS ON THE SUBJECT

The paper addresses most of the current problems in phraseology. General observations on the universal character of idioms and the major aspects of the topic are followed by critical analysis of a prototypical statement about the essential nature of idioms. Much of the analysis centres around the notions of analogy and anomaly. The paper considers the form of the idiom, its analysability, modifiability and metaphoric character, and then challenges the current views on these. Next, the discussion of the idiom and its meaning returns to metaphor and hypothetical decomposition and briefly summarises some of the semantic features of idioms. It suggests that the function of idioms, and the issues of their form and meaning, are best revealed through the character and type of their textual anomalies. The author then presents his views on idioms and their study, referring to analogy and anomaly, regular and irregular language and especially language combinatorics. His approach was tested on data collected for a comprehensive four-volume dictionary of Czech idioms. The paper describes types of combinations and the crucial notions of collocational and virtual paradigms. It offers and exemplifies definitions of idioms and a test for the identification of idioms in text, and a desideratum for further testing of the proposed theory.

KEYWORDS

idiom/phraseme, analogy/anomaly, definition, identification, test

KLÍČOVÁ SLOVA

idiom/frazém, analogie/anomálie, definice, identifikace, test

1. ROZSAH OBLASTI: JÁDRO A HRANICE

1.1 NAMÍSTO ÚVODU

Idiomy a frazémy jsou doloženy už v nejstarších dochovaných záznamech, jak o tom svědčí latinský výraz *ferrum recipere* (dosl. „přijmout železo“), tj. zemřít mečem protivníka na znamení palcem dolů, kterým diváci naznačovali, že vítěz by měl poraženého gladiátora dorazit, nebo přísloví dochované už z egyptských chrámů a v češtině znějící zhruba *Kde není zrna, žádná pšenice neroste*, které nám může připadat podivně moderní. Idiomy se užívaly dávno předtím, než si lingvisté začali lámat hlavu nad tím, o jaký jev se jedná a proč vlastně existují, ba co víc, proč jsou tak populární, hlavně v mluveném jazyce. Když nic jiného, oba příklady dokumentují životaschopnost idiomů, přestože nezapadají do jazykových teorií a schémat. Nicméně teoretické a většinou neúspěšné pokusy o jejich popis jsou v lingvistice jevem relativně nedáv-

ným, v zásadě až poválečným. Do té doby se žádná apriorní teorie k idiomům nepojila a neprosazovala se a lidi se nad jejich existencí nepozastavovali.

Je škoda, že moderní lingvistika pozapomněla na starobyrou řeckou tradici vnímat věci prizmatem opozice *analogie* a *anomálie* a nazírat skrze ni vlastně vše, co se týká fungování jazyka i jeho vývoje. Navzdory obecně přijímanému pohledu na idiomy jako část lexikonu se je teoretici neustále snaží vtěsnat do některého gramatického systému. Vydatně k tomuto přispěli ve svém úporném hledání pravidel, algoritmů a pravidelností generativisté, kteří nazírají jazyk téměř jako kvazimatematický systé-
m. V dalším se pokusím poukázat na faktory a některé důsledky, které pro chápání idiomů přímo plynou z distinkce analogie-anomálie. Budu se přitom opírat zejména o korpusová data, a to v zásadě ve strukturalistickém rámci na základě teorie frazeologie osvědčující se pro češtinu už několik desetiletí.

1.2 JAZYK A JAZYKY MAJÍCÍ IDIOMY

To, že neznáme přirozený jazyk, který by neměl idiomy, je empiricky zjišťované jazykové universale, přesto navzdory mnoha snahám jsou výklady podstaty idiomu rozporuplné. Před několika lety byl publikován pokus o reprezentativní mezinárodní přehled názorů na frazeologii a idiomatiku. Autoři se v něm snažili celé toto pole zmapovat a roztrždit do mnoha tematických sekcí (Burger et al., 2007). Třebaže měl přehled pokrýt celou problematiku, leccos tu není: chybí tu sekce zabývající se mluveným jazykem, i když z hlediska původu i úzu idiomů jde nepochybně o klíčovou oblast. Opomenutí této oblasti tak povahu idiomů a mluveného jazyka zásadně podcenilo. V prvním svazku sborníku je sekce, nazvaná (VII) *Phraseology of Literary texts and individual authors* (s. 316–380), která se nejvíc blíží druhému hlavnímu médiu užívání idiomů, literatuře. Ve skutečnosti se však zabývá především idiomy a hlavně příslovími význačných autorských postav literatury. Žádnou skutečnou analýzu toho, jak konkrétně idiomy v literárních textech fungují, nenabízí. I následující sekce (VIII) *Set phrases in types of texts and conversation*, zabývající se typy textů, je na pokrytí mluveného jazyka docela chudá a skoupá. Málo pozornosti věnované mluvenému jazyku představuje vážný nedostatek.

Přitom je to docela prosté: všemi jazyky se napřed mluvilo a v mluveném médiu se také vyvíjely vlastní idiomy, resp. frazémy. Idiomy se tu nechovají vždy stejně jako idiomy v textech psaných, kterým se často věnuje výlučná pozornost. Navíc mnoho idiomů, které vznikaly až v psaném jazyce, se v mluveném jazyce nedá použít buď vůbec, nebo je nutno je všelijak modifikovat. Snad se tyto diskrepance postupně vyřeší spolu s poznáním, které přinášejí rozrůstající se korpusy autentického mluveného jazyka. Mluvených kontextů pro zkoumání idiomů je totiž stále nedostatek.

Vzhledem k nedostatku spolehlivých statistik byl pro ilustraci zvolen mluvený americký korpus MICASE (1 842 000 slov) a už i zde lze konstatovat zásadní fakt, a to že:

ne všechny idiomy patří na periferii jazyka.

Nalézají se totiž stejně tak i v jeho centru, zvláště v mluveném jazyce, a to především díky svým frekventovaným komponentům. Jedno z nejfrekventovanějších anglických slov *way* (doložené zde 2942x, tj. v 0,143 % případů) se objevuje nápadně často

v jednom z nečastějších a rozhodně ústředních idiomů, *in a way*, a to až ve 4,078 % všech svých výskytů (120x). To je hodně, a jde tedy o důležité zjištění. K doplnění představy o ústředním postavení některých idiomů v jazyce si uvedme ještě výskyt přísloví *Easier said than done*, které patří k nejčastějším příslovím v angličtině vůbec (frekvence 62 v BNC, viz Čermák, 2010a). British National Corpus je přitom korpus hlavně psaný a skutečnou frekvenci tohoto přísloví v mluveném jazyce nikdo nezná.

Vznik a existenci idiomů je třeba spatřovat především v jazykové ekonomii, jelikož idiomy jsou v zásadě vždy kratší a víc k věci tam, kde jde o jazykové pojmenování. I v oblasti idiomů nacházíme složitou souhru analogie a anomálie, zvláště mezi pravidelností distribuce a entropií, jejichž vzájemné ovlivňování a střety nejsou ještě ani zdaleka prozkoumány a pochopeny. Důležité diktum, které bude východiskem pro další výklad, zní:

idiomy jsou produkty anomálie tvořící část jazykové entropie.

Zároveň jsou to **výrazové prostředky vysoce ekonomické**. Každý jazyk, i když ještě nemá psanou podobu, užívá v širokém smyslu nějaké idiomy. Jako příklad lze uvést západoafrický jazyk akan ze skupiny kwa v Ghaně (M.-J. Coutinho, 2011, s. 483n.) či inari-saami z ugrofinské skupiny uralské rodiny na řídce obydleném skandinávském severu (Idström-Morottaja, 2007), srov. jeho výraz *kumppi juurât poocuid* (vlk nutí soby se otáčet, tj. protože mají strach). Dokonce i umělé jazyky jako esperanto mají dnes své vlastní idiomy poté, co nabývají funkcí přirozeného jazyka.

Tyto a nespočet dalších příkladů potvrzuje naše výchozí konstatování: neznáme jazyk bez idiomů. Existenci idiomů je tudíž třeba brát jako samozřejmý jev a vnímat ji jako jazykové universale (Čermák, 1991). Přirozeně jazyky přitom nemají v důsledku odlišných kultur přesně stejné idiomy, a to ani jazyky, které jsou úzce příbuzné.

2. PROBLÉMY: TYPY A OBLASTI

Množství problémů, které se hromadí při analýze i pozorování idiomů, roste téměř exponenciálně řadou, a to v zásadě s každým větším pokusem o jejich řešení, opírajícím se často i o novou teorii. Důvodem je snaha aplikovat standardní analytická kritéria (či kritéria vázaná na jednu teorii) na **data, která nejsou standardní a do žádné teorie se nedají vměstnat**. Většina z těchto pokusů má jedno společné: na první pohled vypadají na papíře pěkně, protože je nikdo nepodrobil nejtěžšímu testu ze všech: jejich užití pro vyčerpávající a funkční popis idiomů v daném jazyce. Jedinou výjimkou může snad být čeština (Čermák et al., 2009) se svým unikátním zachycením idiomů celého jazyka (přes 35 000 hesel).

Vzhledem k různým názorům na idiomy a jejich podstatu, z nichž si zde můžeme všimnout jen některých, může být užitečné přiklonit se k terminologické paralelnosti se zřetelem na centrální jednotky oblasti, totiž na **idiom** a **frazém**. Oba termíny se často užívají ve volné záměně (též podle oblasti a místa). Jako kompromis budeme i zde (i obecně) oba termíny takto užívat, přestože, jak uvidíme dále (3.3), se překrývají jen zčásti: *frazém* budeme užívat jako obecnější termín, který se vztahuje

primárně k formální stránce, zatímco *idiom* budeme užívat, pokud ne obecně, tedy primárně s ohledem na (anomální) význam, který mají jen některé celky, jednotky.

2.1 FORMA, VÝZNAM A FUNKCE

Je dost obtížné vysledovat v množství různých interpretací palčivých problémů, které zamořují pohled na idiomy a frazémy, jeden výrok, který by tuto škálu názorně reprezentoval. Nicméně Gregor Erbach v jedné publikaci (Everaert et al., 1992, s. 12) nabízí cosi jako ideální krystalizaci základních problémů, když formuluje svůj zdánlivě bezproblémový výrok, který ve zkrácené podobě zní takto:

Lexikalizované metaforické výrazy (či analyzovatelné idiomy) jako pull strings ... se od vlastních idiomů liší tím, že význam tohoto výrazu se dá modifikovat tak, že modifikujeme jeho základní složky (např. pull certain strings ...).

Podívejme se v dalším kriticky na množství problémů týkajících se mj. k formy, významu i funkce idiomů, které výrok otevírá.

2.1.1 FORMA

Každý podobný výrok vychází z řady předpokladů a nezbytných podmínek, které jsou buď dostatečně vyloženy, anebo se pokládají za dané. V našem případě je tu pět základních aspektů, které by měly být objasněny na samém začátku před tím, než přistoupíme k posouzení *identity* idiomu (a k jeho identifikaci), jeho *ustálenosti*, *variantnosti*, *složené povaze* a zřejmě i možné *derivaci*.

Podívejme se napřed na obecnou **terminologii**, která se tu užívá. Prohlásit, že *pull strings* (tahat za nitky) je metaforický výraz a údajně analyzovatelný idiom, vyvolává řadu otázek. Znamená to, že všechny lexikalizované metafory jsou analyzovatelné (rozložitelné), či pouze jen některé? A zahrnuje tento výrok paušálně také metafory nelexikalizované v důsledku jejich obrazné povahy? Anebo obráceně, chce tím Erbach říct, že existují nějaké analyzovatelné idiomy, které svou povahou nejsou metaforické? (V daném textu, zabývajícím se lexikalizovanou frázově strukturní gramatikou [HPSG] v linii Chomského, se připouští, že existují i idiomy, které nejsou analyzovatelné.) Jeho výrok se tedy dá zřejmě vykládat více než jedním způsobem. Jiný problém tu představuje termín *výraz*, který se užívá primárně v parole a který autor identifikuje s *idiomem*, a ten je ovšem vždy součástí langue. Popírá se tím implicitně distinkce langue-parole? Obecně se může zdát, že jde o periferní věc, protože skutečně důležité jsou jiné typické terminologické aspekty, analyzovatelnost, modifikovatelnost a metaforičnost (srov. už dříve Čermák, 2001). Takže se ptejme.

2.1.1.1 (CO JE) ANALYZOVATELNÉ

Erbach se nijak nezabývá identitou či identifikovatelností idiomů, jen si prostě k ilustraci své teze vybírá zřejmě namátkou několik příkladů. Tvrzením, že idiom je analyzovatelný už tím, že do něj vložíme adjektivum *certain* ([zatahat za] určité / některé

[nitky]), se na první pohled podmínává sama podstata *ustálenosti* tohoto idiomu, která je zásadní, i když se ve výroku nebere v úvahu. Stejně tak autor nekomentuje ani variantnost (*pull the/some/no/a few strings*), ani variabilitu (jinak řečeno možnost transformace, v podobě *his pulling the strings*). A tak, pokud jde o jeho zjednodušený příklad, se musíme ptát,

k čemu se vlastně jeho vymezení vztahují?

Proč se v Erbachově pojetí chápe daný idiom jako analyzovatelný? Aby takový mohl být, je třeba se ujistit, že víme, o čem je řeč, tj. ujistit se o této entitě jako takové, o její identitě, i když její zmiňovaná variantnost samotnou představu o tom, že idiom má pevný tvar a je neoddiskutovatelnou entitou, tuto identitu podkopává. Na tomto místě je pak třeba přijít s první námitkou: může se zdát, že žádná ustálenost daného idiomu neexistuje, protože má několik variant, což se ale neodráží v Erbachově rozhodném postoji, citovaném výše. Obecně však je třeba připomenout, že ve skutečnosti

varianty identitu idiomu nijak neoslabují, pokud jeho význam a funkce zůstávají identické.

To je však třeba řádně vysvětlit. Abychom se dostali k jádru věci, musíme se zeptat, co se vlastně myslí tím, že idiom je analyzovatelný, jakkoliv se tento problém obvykle odsouvá do sémantiky. Přidržíme se ještě formy a řekněme si, že analyzovatelnost zřejmě znamená formální možnost jeho formy rozložit a vydělit aspoň některé komponenty, čímž jim přidělíme samostatný život a existenci. Tak daleko Erbach nejde: identifikuje a omezuje analyzovatelnost pouhou zmínkou o možnosti vložit nějaké slovo do struktury idiomu operací, kterou nazývá modifikace. Nezmiňuje se ale, kde a za jakých podmínek je možné, což nás přivádí k dalšímu aspektu.

2.1.1.2 (CO JE) MODIFIKOVATELNÉ

Tím, že si Erbach zvolil jako svůj hlavní argument modifikovatelnost daného idiomu, opřenu o zřejmě zvláštní schopnost adjektiva *certain*, které je možné vkládat, vydal se na tenký led. Pro jeho tvrzení a takovou možnost není totiž možné nalézt v BNC ani jediný doklad; v BNC a jeho 100 miliónech slov se přitom jinak nachází přes 60 výskytů daného idiomu. Žádný z nich však nepřipouští ani žádné jiné adjektivum, i když slovníky naznačují, že snad slova *those* či *a few* se občas užívají, avšak jiná ne. Podíváme-li se na větší data na Googlu, vidíme, že tuto možnost sice zaznamenávají, ale že rejstřík vložitelných slov je velmi omezený (*considerable, powerful, political, all, many, several*), vždycky je totiž ve hře možná individuální tvořivost. Tu je však třeba opírat o nějakou analogii, kterou se ale nedaří nikde najít, a Erbachovo přesvědčení, a tím i jeho argumentace se stávají problematické. A tak,

věříme spíše (velkým) datům či intuici jediného mluvčího, v horším případě nerodilého mluvčího (teoretika)?

Erbachův příklad nepřímo ukazuje na další, jen dosud málo zkoumanou možnost inserce, vložení **metajazykových** markerů, které nazývám textové introduktory (Čermák, 2004), jako jsou *proverbial*, *veritable*, *a kind of*, ty však autor v úvahu nebere. Jde o malou třídu málo zkoumaných metajazykových znaků, které připouštějí takové rozštěpení některých idiomů a stojí obvykle před typickým komponentem, jak ukazuje příklad z BNC *it would reappear like the **proverbial** bad penny*. Tyto případy a možnost jejich výskytu je třeba dále zkoumat. Dají se totiž nazírat přesně opačně jako případ, který ukazuje na typičnost a tedy i typickou neanalyzovatelnost idiomu.

Jakkoliv by bylo zajímavé se pustit do oblasti vágních možností individuální tvořivosti, nevedlo by to nikam: nevíme zatím dost, aby bylo o co se opřít.

2.1.1.3 (CO JE) METAFORICKÉ

Navzdory mnoha existujícím názorům na to, co všechno je vlastně metafora a kde leží její hranice, lze vůči Erbachovu názoru, že *pull strings* je metaforický výraz, vznést jednoduchou námitku. Aby se metafora dala považovat za „úspěšnou“, musí ukazovat více méně jasně na základ, ze kterého pramení a se kterým je nějak spojená. Jinými slovy je třeba mít aspoň minimální kontext, jako např. v příkladu z BNC: *Ace had spoken of his intention to try and **pull strings** on her behalf, but she hadn't thought he'd have that much clout with a multi-national the size of IMP*. Metafora tu však stále nedokáže být plně „úspěšná“ v tom, že by uživateli naznačovala, co má mluvčí vlastně „taháním za nitky“ na mysli. Jsme tu vlastně zpátky na nule, kdy idiom nemusíme znát ze své předchozí zkušenosti, z níž bychom taky věděli, že jde o metaforický případ. Ani tedy nejsme připraveni nazírat ho v novém kontextu jakožto extenzi idiomu, který jsme se naučili dříve, ba dokonce mu ani nemusíme rozumět. Nechme stranou možné úvahy o jakési částečné platnosti metafory, kde je její úspěšnost nějak oslabená. Na to nemáme jasnou odpověď ani neznáme kritéria, jak ji chápat a měřit.

Jde tu o prostý případ rozdílu mezi slovníkovým lemmatem s jeho omezenou informací („make use of one's influence to gain advantage unofficially or unfairly“, tj. „použít neoficiálně či nečestně svého vlivu k získání výhody“, NODE) a textem, kde text silně spoléhá na osobní znalost a zkušenost autora, kterou však s ním ostatní mluvčí nemusejí sdílet. Přes zřejmé problémy takového použití v textu to však neznamená, že slovníková definice postačí k pootevření dvířek k *libovolné, každé* potenciální interpretaci. Pokrývala by definice nabízená NODE také případy kupování komodit na burze na základě interní informace aj.? I kdyby snad tato definice takovou možnost mohla naznačovat, o skutečném úzu se můžeme jen dohadovat.

Typ a rozsah metafory se však může značně lišit, a být i mnohem rafinovanější. Zjednodušený a tradiční pohled má sklon ji ztotožňovat s konkrétním obrazem. Idiom *pull together* metaforický být může („join each other and cooperate in a task“, tj. „sdružit se a spolupracovat na nějakém úkolu“), anebo nemusí; snadným východiskem je tu mimo kontext vidět dvě *homonymní* kombinace. Skutečný problém však nastává, když nemáme co dělat s žádným konkrétním substantivem či verbem (také

pull lze chápat primárně jako konkrétním) a pak se lze ptát: jsou metaforami i výrazy *take advantage of* či *turn sth to one's advantage*? Teoretici, kteří rádi spatřují metafory všude, se takové odpovědi pečlivě vyhýbají (tam, kde jde o abstrakta). A tak se (na rozdíl od literátů) musíme znovu ptát, co vše je metafora a kde začíná a končí? Izolované příklady v takových ostrých výrociích jako „*Tohle je metaforické, protože já to tak chápu*“ jsou pořád jen izolované případy, nic víc. Takže shrňme,

frazeologie by zajisté byla jen velmi úzkou disciplínou, pokud bychom ji měli omezit (ve svém subjektivním vnímání) jen na metafory.

Poslední výše uvedený příklad, *take advantage of* (využít), založený na abstraktních komponentech, však naznačuje ještě cosi, co se označuje různě, pokud se vůbec ovšem vnímá podstata věci. Kombinace jako *add, be, exploit, possess* (BNC: 0), či *turn to advantage* se všechny nabízejí v *Macmillan Collocation Dictionary*, ale nikoliv v BNC (tam se nenajde záznam *exploit* či *possess an advantage*, k tomu je třeba jít na Google). Je tedy zřejmé, že podíváme-li se blíže na skutečný jazykový úzus definitivních mezi kolokability slova *advantage*, vidíme, že přijímá v zásadě a obvykle jen 7 verb, aby se s nimi kombinovalo. Extrémnější případy omezené kolokability, tj. kombinatorické schopnosti, které dokládají velké korpusy, lze vidět např. ve slově *accordance*, které existuje pouze díky dvěma (nanejvýš třem) předložkám, in ***accordance*** *with/to* (v souladu/ve shodě s něčím), a podobné je tomu u *abeyance, admittance, auspices* atd., které se druzí jen s extrémně omezeným počtem sloves. Ve všech těchto případech je zcela nemožné spatřovat nějakou metaforu (viz však 2.2.1).

2.1.1.4 SLOŽENÁ POVAHA

Mluvíme-li o formálních stránkách idiomu, dodejme ještě pár poznámek o jeho složené povaze, o níž se Erbachův výrok nezmiňuje, tedy utvořenosti, *kompozitnosti* (což není totéž jako kompozičnost, o které bude řeč později, v 2.2). Ke kompozitnosti (tedy formálnímu rysu, kdy jediný útvar vzniká složením z více komponentů), pro niž platí Fregeovský princip, opírající se o slova, resp. jejich tvary jako komponenty, je třeba přistupovat opatrně, jak jsem se pokusil ukázat jinde (Čermák, 2007c). Může se totiž opírat i o morfémy a dokonce postoupit na rovinu vyšší, než jsou slova. Připomeňme si alespoň případy jako *breakfast, greenhorn, hothead*, které představují lexikální idiomy a mají všechny vlastnosti idiomů v tradičním pohledu (už jejich etymologie naznačuje, že i v jejich případě jde mj. o anomální kombinace). Pro ty, kteří jsou navyklí dívat se na idiomy jenom jako na kombinace slov, se situace komplikuje, když se zamyslí nad povahou hraničních případů, jako jsou (i) kombinace/kolokace (slov) a (ii) kompozita, tj. kombinace (bázových) morfémů, např.

(1) *split hairs vs hair-splitting*

mezi kterými existuje nepopíratelná souvislost nutící uznat, že rovin, kde se idiomy vyskytují, je víc než jedna.

2.2 VÝZNAM

Protože význam idiomů je poměrně složitá věc, jeví se jako dobré východisko vedoucí ke specifitějším aspektům, o kterých se dlouho kriticky diskutuje, když se uchýlíme ke dvěma ústředním otázkám, totiž k obrazu (ať už ho vnímáme jakkoli), resp. metafoře, a sémantické rozložitelnosti (dekomponovatelnosti). Na obojí už jsme stručně narazili. Připomeňme si, že má-li být něco (sémanticky) rozložitelné, musí platit, že mezi komponenty existuje (fregeovská) sémantická kompozičnost. Idiom je však (nazíráno holisticky) úhrnem významů svých komponentů, nikterak však jejich prostým součtem. A tady narážíme na řadu problémů v interpretaci.

2.2.1 METAFORIČNOST A ROZLOŽITELNOST

Metaforičnost (viz 2.1.1.3) ani zdaleka není, jak se zdá, jedinečným a jediným rysem významu idiomu; jen některé idiomy jsou metaforické. Případy jako *in accordance with* ukazují, že metafora, jakkoliv je pravděpodobně jedním z ústředních aspektů idiomů, a to rozhodně nejzřejmějším a velmi nápadným, není pro většinu idiomů nepostradatelná. *In accordance with* či *take advantage of* jsou typy velmi časté a představují rozsáhlou část oblasti frazémů, pokud si uvědomíme, že většina abstraktních substantiv má omezenou kolokabilitu a že idiomy založené na konkrétech už v zásadě nevznikají. I když tu nenacházíme metaforu, je zřejmé, že i tato rozsáhlá oblast kombinací si žádá patřičnou zvláštní pozornost. Je především daná docela jednoduše kolokačními restrikcemi, resp. **omezenou kolokabilitou**, která není ničím jiným než druhem kombinatorické anomálie. Vlastně sem patří i všechny víceslovné partikule, prepozice a většina víceslovných konjunkcí (anglické *with respect to, as to, as if*, české *že by, jen aby, co do, jak jen, v souvislosti s aj.*).

I druhý zmíněný aspekt, rozložitelnost (sémantická dekomponovatelnost), nazývaná v jiných přístupech (fregeovská) nekompozičnost, byl výše zmíněn (2.1.1.1 a 2.1.1.2). I když přijmeme, že idiom je přes svou složenou formu svým významem holistický jev, tj. je nekompoziční, což je pohled přijímaný řadou lidí, nemusí to stačit. Erbach, mnoho generativistů a další opakovaně poukazují na případy jako

(2) *rain cats and dogs*,

u kterých jim vyhovuje, že sloveso *rain* tu znamená „pršet“, a je proto sémanticky identifikovatelné, a daný idiom je tudíž podle nich rozložitelný.

Proti takovému zjednodušujícímu přístupu lze hned namítnout alespoň dvě věci:

(a) *rain* má v systému víc než jeden význam (vlastní voda, její spad, takové počasí aj., tento argument se vztahuje ale jen na jeden význam); (b) po umělém „izolování“ a vydělení slova *rain* se analýza zastaví na půl cesty a postup nikdy dál nepokračuje a nezkoumá povahu toho, co v idiomu zůstalo; nikdo to totiž neumí.

Měly by se *cats and dogs* chápat jako „hodně“? Absurdnost takové polovičaté analýzy bez analogie s pravidelným jazykem by se pak ukázala naplno. Nejde tu totiž o skutečnou analýzu, ale o jen částečný a impresionistický zásah kamsi, který nic neřeší ani neukazuje. Jakákoliv řádná analýza se musí opírat o standardní a přijatelná

kritéria, která podporuje v pozadí stojící analogie, tady o ni nejde. Myslím, že se sotva najde někdo, kdo by se podobným způsobem pokoušel pitvat idiomy, které se k tomu svou formou takto nenabízejí, jako např. výraz

(3) *be as right as rain* („be fit and well“)

ve kterém nelze ztotožnit se slovníkovým významem žádný komponent.

Nevhodnost podobné analýzy nám může osvětlit situace v **chemii**, kde nikdo takovou podivnou pitvu nikdy nezmiňuje, protože chemici jsou poučenější než někteří lingvisté a vědí, že

každá sloučenina, aby se mohla sloučeninou stát, musela projít určitou chemickou reakcí.

(Dodejme, že chemická reakce se dá v lingvistice připodobnit k lexikalizaci, jejímž výsledkem je, že celek je víc než prostý součet částí). Takový příklad z chemie lze vidět např. za výrazem

(4) *chlorid sodný* (sůl kamenná)

který se nikdo neodvažuje vidět jako jednoduše rozložitelný na *sodný* (vztahující se k sodíku, což je prvek Na) a *chlorid* (sloučenina chlóru, Cl, s kovem nebo organickým radikálem, tj. jiného prvku), jelikož se reakce a celý proces vyžadující splnění více podmínek málokdy obrací, a pokud ano, nikde ne tak, jak to dělají zmínění lingvisté, tj. hypotetickou prostou mechanickou separací, která tu není možná.

Naznačený přístup některých lingvistů se neblaze opírá mj. o ruskou lingvistiku před pár desetiletími, kterou razil Vinogradov (který frazeolog nebyl a který ideu kompozičnosti ve své typologii frazémů nerefletoval).

Vždycky tu ale může jít i o nedorozumění v užívané terminologii. Přestože idiomy nejsou sumou významů svých komponentů, neznamená to ještě, že některé komponenty nejsou povrchově podobné slovům, na kterých stavějí. To však zmiňovaný typ analýzy neopodstatňuje tím spíše, vede-li pak někdy k jakýmsi pseudoklasifikacím, vytvářeným ad hoc a vymezeným jen velmi vágně. Rozhodně je třeba být opatrný a být si vědom možných úskalí a ptát se, kam až uvažovaná klasifikace může dospět, kolik z dat vlastně zachytí a k čemu vlastně je dobrá.

2.2.2 POVAHA IDIOMATICKÉHO VÝZNAMU

Jestliže se na jedné straně daří udržet formální a sémantickou identitu idiomu, jelikož se nikomu možnost dekompozice na *pravidelném* základě (tj. podle pravidel) a v širokém měřítku nepodařilo dokázat, jeví pak celá frazeologie a idiomatika řadu sémantických rysů, které se vztahují jen k některým (formálním) rysům a *nemají obecnou povahu* (přehled nabízí např. Burger, 2007).

Všimněme si stručně aspoň těch nejrelevantnějších rysů, ke kterým patří *expresivnost, povaha gramatických idiomů, konkrétní povaha komponentů idiomů a vágnost*

idiomů. Specifickým rysem, který se často chápe jako sémantický, i když jen zjednodušujícím způsobem, je ta jeho textová funkce, kde lze mluvit o pragmatice.

Při vymezování celé oblasti je nutné některé rysy idiomů, mezi něž patří zmíněná **expresivnost**, zdůrazňovaná mnoha frazeology, opustit. Ukazuje se totiž, že není možné tuto vlastnost zobecnit a vymezit pro všechny idiomy, minimálně ne pro gramatické idiomy.

Termín **gramatický idiom** se funkčně vztahuje ke všem idiomům, které existují paralelně k jednoslovným gramatickým slovům, resp. synsémantikům, a mají s nimi společnou gramatickou funkci více druhů. Jde o víceslovné prepozice, konjunkce, pronomina a numerale. V angličtině jsou to např. *as to, as if, with respect to, at one, one and all* a v češtině *se zřetelem k, co do, i když, jako že, ten co, jeden a ten samý, pět a půl*, zahrnující zde však navíc i partikule jako *že by, jen aby!*, *co když*.

Jejich význam, pokud chceme mluvit o významu a nikoli o funkci, je zvláštní v tom, že nejenže není kompoziční, ale především kombinace jejich komponentů je anomální i nekompoziční (nejspíše z tradičních důvodů se o kompozičnosti mluvívá jen u autosémantik). O jaký typ anomálie tu jde, nám ozřejmí fakt, že komponenty nelze dále idiomaticky kombinovat analogicky k předpokládanému modelu, např. k *as to* nelze vytvořit **as at, *as on, *as behind* nebo z českého *co do* analogicky **co pro, *pro zřetel k, *ten jenž, *nýbrž když* atd. Žádná analogie tu není, jen anomálie.

Stejný typ anomální a krajně omezené kombinace se už připomínal u **kombinací abstraktních substantiv** jako např. *take advantage of* (2.1.1.3), tj. u jednoho z největších dílčích polí frazémů vůbec.

Pozorujeme-li jádro oblasti idiomů v libovolném jazyce, ukazuje se, že poměrně velká část idiomů, která se navíc zakládá na metaforách (viz výše 2.1.1.3), se opírá o zřejmě univerzální princip využívání **somatických komponentů**, tj. částí lidského těla. Základním komponentem těchto idiomů je tak **konkrétní** (konkrétní pocho-pitelně nacházíme nejen u idiomů se somatickými komponenty), srov. *take it into one's hand, hand in hand, leave no stone unturned*.

Na druhé straně a v kontrastu ke konkrétní povaze jejich komponentů jsou všechny takové idiomy **sémioticky abstraktní**. Dodejme, že je poměrně obtížné najít idiomy, jejichž denotát je jako celek konkrétní, srov. ale české *zelené zlato* či angl. *cat's eye* (kočičí oko, chryzoberyl, chalcodon). Při bližším pohledu jsou to však jen semiidiomy či kvaziidiomy, protože jde zároveň o **termíny** a jejich význam se opírá o exaktně formulovanou definici, a není tedy vágní.

Vágnost se zdá být základní vlastností většiny idiomů. Tato nemožnost definovat význam idiomu exaktně se projevuje např. u *give/lend a hand in/with* „napomocť při nějaké činnosti či podniku“ (NODE). Avšak podobné slovníkové definice je obvykle nutné dále upřesnit, jak naznačuje např. kontrolní otázka: Lze říct *give a hand*, když pomáháme přesvědčovat někoho, vymýšlet trik, uspávat dítě či dokonce někoho zabít? I když příklady z BNC spojují *give/lend a hand* s konkrétní činností, jako je zahradničení, vaření či uklízení, je obtížné zjistit, kde rozsah platnosti, sémiotická extenze významu idiomu končí a další rozšiřování není možné. Proto lze význam idiomu považovat za **vágní**, a to jak v systému, tak v textu. Tento rys má díky svým rozostřeným mezím i své výhody. Je možné být záměrně vágní, nepřesný a vyhýbavý apod., a vágnost je bohatým zdrojem možností pro pragmatiku a její zkoumání. Po-všimněme si, že vágnost je na rozdíl od vlastního významu zkoumána jen málo, což

je závažné zvláště tehdy, když se zabýváme jazykovou potencialitou, další málo zkoumanou oblastí.

2.3 FUNKCE

S myšlenkou, že různé typy idiomů mají různý počet transformačních možností, přišel zřejmě Bruce Fraser (Fraser, 1970). Co však už dál nerozváděl, je, že rozsah, **škála transformačních anomálií**, tj. morfologických a syntaktických restrikcí, které má každý idiom, je značně rozsáhlá a proměnlivá. Pokud toto poznání deskriptivně uchopíme, lze ho dál užít pro **funkční klasifikaci idiomů** a řazení jejich konkrétního typu do tříd podle toho, zda se chovají stejným způsobem, tj. podle toho, zda mají stejné restriktce a anomálie. Takto se např. zdá, že výraz

(5) *pull someone's leg* (utahovat si z, tahat někoho za fusekli)

se prototypicky neužívá v otázce, negaci, pasivu, kondicionálu, imperativu, záporném imperativu, futuru a v první osobě singuláru i plurálu. Je tedy vysoce defektní a (transformačně) anomální a jeho správné užití závisí na naší znalosti těchto kategorií a jeho místu v nich. Naproti tomu idiom

(6) *have one's hands tied* (mít svázané ruce)

se zdá být anomální v tom smyslu, že se neužívá v otázce a pasivu, ale jinak je bez omezení, a je proto méně idiomatičtější, tj. za předpokladu, že naše pojetí **idiomatičnosti** založíme na počtu takových anomálií, resp. restrikcí.

Takovéto sdružování idiomů podle stejné (ne)sdílené funkce jako v (5) a (6) či podle jakékoliv jiné **konfigurace a kombinace anomálií** nám pak dá jak jejich izofunkční třídy, tak vzhled do různých typů, které v textu skutečně fungují, a jak. Protože je tento přístup založený na objektivních a verifikovatelných datech co do chování idiomů v textu, zdá se, že tu jde o velmi bezpečnou a objektivní klasifikaci oproti řídkým návrhům na sémantické třídění idiomů, které bývají založené obvykle na špatně měřitelných kvazidistinkcích. Transformační anomálie se týkají všech idiomů, v praxi však jejich zkoumání nebylo dosud provedeno pro žádný jazyk.

Rozsáhlou oblastí v textových funkcích, která se překrývá s uvedenými transformačními defekty, jsou různé **pragmatické funkce**, které lze nejlépe vidět u větných, resp. propozičních idiomů. Významným a nápadným rysem mnoha idiomů je jejich inherentně daná **evaluativní funkce**, která bývá často negativní povahy. Takto se dá nazírat skupinka čtyř synonym s jádrem ve společném významu „umřít“, srov.

(7) *kick the bucket, pass away, snuff it, cash in one's chips*

kde jedno je eufemismem, a tudíž z hlediska evaluativní funkce pozitivní (*pass away*), zatímco ostatní nesou v zásadě negativní evaluaci vztahující se k řadě sémantických, asociativních, popř. i stylistických rysů, zejména neformálnosti. Převaha negativních rysů, zakotvená zde jako systémový rys idiomů, je tu zřejmá a typická. Zároveň se tu tak ozřejmuje rozdíl mezi vlastním významem a pragmatikou.

3. OBECNÉ LINGVISTICKÉ PRINCIPY STOJÍCÍ ZA IDIOMY

3.1 TEORETICKÝ ZÁKLAD

Jak jsme si všimli už výše, upnout se na určitou konkrétní a co do svého záběru úzkou teorii může být problematické, protože teorie mívají i své stinné stránky: mění se a téměř nikdy plně neodpovídají všem datům. Příkladem je mj. chomskyánská lingvistika, která prošla už mnoha různými stadii, a měla by být dostatečným varováním. A proto se musíme zamyslet nad jinou možností: osekát teoretické pozadí na samu dřeň a základ a pokusit se pak o přístup téměř *ateoretický*.

Je přitom nutné vzít v úvahu dva jednoduché a málokdy zpochybnované („primitivní“) saussurovské pojmy, **paradigma (paradigmatický)** a **syntagma (syntagmatický)**, a důsledky, které z toho vyplývají. Jiným takovým primitivním obecně uznávaným pojmem je rozdíl mezi **pravidelným** a **nepravidelným** v jazyce, a to jak v systému, tak v textu (*langue* a *parole*). Každá pravidelnost nás vede zpátky ke staré řecké distinkci *analogie*, založené na opakování a opakovatelnosti, versus *anomálie*, kde se žádné opakování nečeká, tvoří k ní známý protiklad. V jistém smyslu se celek jazyka, ve všech jeho kategoriích a typech, rozděluje do těchto dvou částí, kdy buď něco patří k tomu, co je pravidelné, nebo k tomu, co je anomální, nepravidelné. Všechna sémantická i gramatická pravidla vedou normálně k produktům, které jsou pravidelné, zatímco zbytek, kde pravidla neplatí, patří k nepravidelnému. Sem patří pochopitelně **idiomy a frazémy**, které jsou anomální ve více smyslech. Proto lze i tuto distinkci povýšit a nazírat obecně a ukázat tak na ty části jazyka, které lze nazvat **pravidelným** a **anomálním** jazykem (Čermák, 1982). John Sinclair (1991) dospěl v podstatě ke stejné představě a mluví proto v jazyce o „**idiom principle**“ (užívání prefabrikovaných víceslovných kombinací) a „**open-choice principle**“ (spojování slovo po slově), i když zdůrazňuje odlišný a dynamický aspekt téhož. Tento názor nabývá zvláště mezi korpusovými lingvisty na uznání.

3.2 JAZYKOVÁ KOMBINATORIKA, PRAVIDELNÉ A NEPRAVIDELNÉ KOMBINACE, ANALOGIE A ANOMÁLIE

Zatímco F. de Saussure (Engler, 1967, s. 204) říká, že „**v jazyce není nic o jediném členu**“, což lze interpretovat jako paradigmatický pohled, platí to jako **paradigmatický zákon** sui generis. Naproti tomu lze zvážit i komplementární zákon (Čermák, 2007a, 2010c), který zdůrazňuje fakt, že

každý jazykový prvek je předurčen k tomu, aby se kombinoval s jinými,

tj. **musí** vstupovat do kombinací (**kombinatorický zákon**). Přestože se ve frazeologii myslí téměř vždy na slova, mají oba tyto zákony obecnou povahu a vztahují se na všechny roviny jazyka. K tomu, abychom mohli postoupit dále a dospět k podstatě toho, na čem se idiom zakládá, musíme si připomenout další saussurovské pojmy a poněkud je rozvést.

3.2.1 JAZYKOVÉ KOMBINACE

Jazykové kombinace se chápou velmi různě, i když se dnes většinou už běžně omezují v případě lexikonu jen na **kolokace**. Ty samy se ovšem chápou také různě (pauze tu škála pohledů a interpretací), zpravidla však vždy tak, že mají nějaký význam. Statisticky viděno se slova jako *great*, české *velký* kombinují, resp. kolokují, s velmi mnoha substantivy (v BNC má *great* 43 663 kombinací, zatímco *velký* jich má v SYN2010 185 289), i když **nikdy ne se všemi**. Rozsah kombinatorické schopnosti určuje na prvním místě sémantika (a produkt až jen následně modifikují gramatická pravidla), je vždy omezený a podle povahy slova se může snižovat na stále menší počet kombinací a končit možností kombinace s jediným slovem, tvarem. Nicméně

vždycky existuje kombinace založená na alespoň jedné další formě

(taková slova se pro svou krajní kombinatorickou restrikcí nazývají **monokolokabilní slova**, srov. Čermák, 1982, 2010c, 2014c; Čermák et alii, 2016). Určité příklady se uvádějí už výše: z 33 84 kombinací slova *hand* (podle BNC, navíc 17 821 v plurálu *hands*) jen některé vstupují do idiomů jako komponenty, jako např. v *have one's hands tied up*. Postoupíme-li dál a níž na frekvenční škále, pak narazíme i na takové poměrně řídké případy jako už zmíněné *in accordance with*, které jsou **vždycky** idiomem, v němž *accordance* se kombinatoricky omezuje jen na dvě další slova, což představuje jedinou podobu jeho existence v jazyce vůbec. I zdánlivě širší možnosti představují často jen variace téže věci, srov. **auburn** a jeho kolokáty *hair/curls/sheen/colouring/girl*.

Monokolokabilní slova a jejich kombinace se dají chápat poněkud méně striktně, tj. jako neomezené pouze na jediné další slovo, s nímž se druží, ale na *několik málo*, vždy jde však o restringovanou třídu (paradigma) kombinací, které nepřesahují zřejmě více než +/- 7 prvků, srov. slovníkový příklad na 5 a 6 prvků:

abeyance: fall in a., hold in a., be in a., go in a., keep in a.

anebo v češtině:

holičkách: nechat na h., zůstat na, být na h.

dokořán: otevřít, nechat d., být d., zůstat d., mít d., dveře d., ústa d.

Uvedme si aspoň ještě pár dalších příkladů pro angličtinu ze začátku slovníku (písmeno A), kde najdeme celou řadu slova majících proměnlivý, vždy však malý a omezený počet kolokátů: *abeyance, abjure, ablaze, aboard, abreast, abrogate, absently, absolution, accede, accessory, acclaim, acclamation, accolade, accordance, according to, accursed, accusatory, acerbic, acidly, adenoidal, admittance, adoptive, aflame, afloat, afoot, afoul, afterthought, aground, alec, alight, allay, aloof, amends, amiss, amok, anew, apace, aplomb, aright, arrant, arrears, askance, astray, astride, asunder, auspices, avail*.

V zásadě jsou slova, tvary s takovouto přísnou kombinatorickou restrikcí v běžném slovníku řídká a cizinec se je musí naučit. Jde tu o kombinatorickou anomálii a ve většině případů i o idiomy.

3.2.2 PARADIGMATA: KOLOKAČNÍ A VIRTUÁLNÍ

Abychom si tento extrémní jev monokolokability a návaznosti na idiom zasadili do širšího rámce a promítli ho do běžného jazyka, který zdánlivě ve své kombinatorice omezený není, podívejme se na kombinatorický profil slova **dog**. Pokud data z BNC zorganizujeme sémanticky, chaotická směsice slov (z toho jen asi 30 je nejběžnějších) v tu chvíli zapadne do poměrně jasných tříd a situace se začne jevit přehlednější:

dog: (zvuky) *bark, whimper, growl, whine, howl, snarl ...*
 (pohyby) *cringe, go, run, walk, play, lie, wag the tail; pat...*
 (jiné činnosti) *attack, bite, sniff, track, scratch...; exercise, train...*
 (vlastnosti) *mad, strong...*
 (části těla) *head, leg, hair...; flees*
 (potrava) *food, biscuits ...*
 (typy) *pet, sheep, police*
 (přínáležitosti) *kenel, collar, leash ...*

Obdobný obrázek lze snadno získat i pro češtinu a jiné jazyky.

Všechny tyto kombinatorické, resp. kolokační třídy lze nazývat **kolokační paradigmaty** tvořící dohromady kolokační profil, který je jedinečný pouze pro slovo *dog-pes* (takže např. kočky, koně aj. nevrčí ocasem ani neštěkají aj.). Představují jediný základ naší znalosti toho, co *dog* vlastně znamená. Povšimněme si také, a to bychom chtěli zdůraznit, že tyto kolokační třídy lze poměrně snadno rozšiřovat a doplňovat o členy další, ovšem jen takové, které do těchto 8 tříd patří (to naznačují tři tečky na konci) a které se tu skutečně používají (daný příklad je jen ilustrací jádra).

Až dosud šlo o jisté pocvičení se v Saussurových názorech. Jak se ale dívat na *hot dog* (párek v rohlíku) či *dog's dinner* (binec, chaos), které k žádné z uvedených tříd nepatří a které jsou vlastně samy o sobě zvláštními jednočlennými třídami, ke kterým se nedá nic dodávat? Představují totiž další přísnou kombinatorickou anomálii, a tedy případ, který lze proto chápat jako dva speciální idiomy. Rozdíl mezi **uzavřenou třídou** (paradigmatem) a ostatními (zde osmi uvedenými třídami s *dog*), tj. **otevřenými třídami** (paradigmaty) je zásadní (distinkce pochází od L. Hjelmseva): slova monokolokabilní, na nichž staví mnohé idiomy, patří *eo ipso* všechna k uzavřeným paradigmátům.

Tato paradigmaty však nikde ke spatření nejsou (jen nepřímě ve velkém korpusu a naší paměti). Vedle toho víme, že slovo *dog* samo patří do jednoho nebo více jiných paradigmat, např. mezi **savce** (*vlk, kočka, slon* aj.) a snad i **domácí mazlíčky** (*kočka, papoušek, morče, zlaté rybičky...*) aj. Proti předchozímu typu kolokačního paradigmatu, který patří spíše do parole, (ustáleného) jazykového úzu, náleží tento taxonomický typ paradigmatu do systému a lze ho nazvat **paradigmatem virtuálním**. Tento typ, založený na vztahu hyponymie-hyperonymie, je běžně povědomější, je k nalezení v encyklopediích, školních učebnicích aj. Každé slovo v jazyce patří do jednoho či více virtuálních paradigmat (připomeňme si de Saussurovo diktum výše), žádné slovo nezůstává izolované a samo.

3.2.3 ANOMÁLIE

Anomálie se pak **syntagmaticky** dá chápat jako jakákoliv formální kombinace postřádající za sebou nějaké pravidlo, zatímco **paradigmaticky** se jí dá označit členství formálního prvku v uzavřeném a velmi malém paradigmatu. Ve frazeologii je anomálie všudypřítomná v různém stupni a odstínech, je to její konstitutivní rys. V tomto pohledu jde o **strukturní** anomálii, která se vždy vztahuje k diachronii a způsobům, jak je idiom utvořený. Oba podtypy anomálie existují v mnoha variacích a kombinacích.

Druhý velký typ anomálie, který můžeme nazvat **funkční anomálie**, se odvozuje od nepravidelného chování idiomu v textu, a to v důsledku toho, že jeho užití blokují některé nerealizované (gramatické a textové) kategorie, které by k němu obecně měly patřit, pokud jeho užívání poměrujeme s pravidelnými výrazy a jejich územ. V 2.3 je např. zmínka, že *pull someone's leg* se neužívá v pasivu ani imperativu (*His leg was pulled, Pull his leg!*).

Oba typy anomálie jsou základními konstitutivními vlastnostmi idiomů a frazémů.

3.3 DEFINICE A TEST

To nás konečně přivádí k definici idiomu. Idiom a frazém zřejmě nelze vymezit jedinou (anomální) vlastností, ať už po stránce formální, sémantické či kolokační. V běžném a zřejmě nejrozšířenějším pohledu se jeho pojetí chápe tak, že

(A) Idiom je ustálená a reprodukovatelná kombinace prvků (zvláště slov), jejíž význam nelze (zcela či jen zčásti) odvozovat z významu jeho komponentů.

To však nepokrývá všechny jeho typy, jako např. frazémy s monokolokabilními komponenty. Aby bylo možno komplexní problém, který idiom a frazém představují, uchopit, je třeba obecnější vymezení, které se opírá o pojmy naznačené výše:

(B) Idiom a frazém je jedinečné spojení minimálně dvou prvků, z nich některý (popř. žádný) nefunguje stejným způsobem v jiném spojení (resp. více spojení), popř. se vyskytuje pouze ve výrazu jediném (resp. několika málo).

Tento pohled lze ale ještě více zobecnit a definici upravit do její konečné podoby:

(C) Frazém a idiom je takové nemodelové a ustálené syntagma prvků, z nichž (alespoň) jeden je z hlediska druhého členem extrémně omezeného a zavřeného paradigmatu (formálně a většinou i sémanticky).

Podívejme se na příklady ilustrující především definici posledního typu (C):

- (9) *in accordance with*: *accordance* neexistuje mimo svou idiomatickou kombinaci, tj. jde o kombinaci krajně omezenou a *accordance* je členem jednočlenného paradigmatu;

- (10) *lie fallow*: slova *fallow* (česky *ladem*) se užívá doslovně i jako idiom; pokud s ním vystupuje sloveso (což v češtině musí), je to jedinečná kombinace, i když v angličtině je možné ho užít i v atributu, např. *fallow field, land, period, deer*, atd.; *fallow* nepatří do žádného virtuálního paradigmatu (což je totéž, jako říct, že jde o jednočlenné paradigma) a ve svém úzu je omezené pouze na kombinaci se slovesem *lie*;
- (12) *pull someone's leg*: ani *pull*, ani *leg* nelze při zachování téže funkce a významu užít v žádné jiné kombinaci (viz definice B), a jak tato kombinace, tak i virtuální paradigmatu stojící za nimi jsou jedinečné; žádný z běžných významů *pull* či *leg* se tu neuplatňuje; nepatří do nějakého specifického virtuálního paradigmatu (ty neexistují);
- (13) *fall in abeyance* (mít odloženou platnost, účinek): kolokační paradigma pro formu *abeyance* se omezuje ještě na *hold in, be in, do in* a *keep in*; protože je sporné, zda *abeyance* patří do nějakého standardního virtuálního paradigmatu a kvůli krajně omezenému počtu kolokátů je tu s ohledem na ně třeba uvažovat o pěti samostatných a izolovaných idiomech;
- (14) *it rains cats and dogs*: anomálie tu spočívá v jedinečné kombinaci (takže nelze říct např. **rain cows and sheep* či **rain hens and turkeys* atd., což ukazuje na to, že jde jen o členy jednoho kolokačního paradigmatu) a tato kombinace je zcela nekompoziční; podobný případ lze vidět i jinde, např. v *hot dog* aj.

Dodejme ještě pár poznámek vysvětlujících, co zmíněno nebylo, jakkoliv by se to z daných definic dalo vyvodit.

Napřed si řekněme, že tyto definice nezahrnují **víceslovné termíny**, přestože jsou přítomností unikátního komponentu podobné idiomům nebo frazémům (jde o kvazifrazémy), jako např. *Anemopsis macrophylla* (stromovitá trvalka), kde *anemonopsis m.* je, vedle *a. californica*, jedinou kombinací, nebo *green-veined white* (druh motýla), kde je jedinečným prvkem, jak se zdá, *green-veined*. Druhým zásadním dodatkem je to, že tyto definice nezahrnou kombinace mající jako celek **konkrétní denotát**. Jde tu také o pomezí kvazifrazémy, např. v češtině *kočičí hlavy*.

Konečně je třeba se vrátit k vymezení pojmu *nemodelové syntagma* v definici. Představa modelového tvoření, a tedy i jakési možné produktivnosti, aspoň v některých případech, je absurdní a nebylo nikdy dokázáno, že se lze rozhodnout a ad hoc vytvořit (tzn. nemodelově), nový idiom, který by se obecně přijímal. Jeví se to jako zcela nepravděpodobné o to víc, že ani ve slovtvorbě nelze mluvit o neomezeném a tedy plně modelovém tvoření slov.

Je zjevné a bylo to již zčásti implikováno v předchozím, že lze zformulovat základní **identifikační test idiomu**, založený na komutaci naznačené už v (B) a (C). Test na rozpoznání existence idiomu se skládá ze tří následných kroků:

- (C1) zjištění *ustálenosti* zkoumané kombinace v textu (např. ve velkém korpusu);
 (C2) zjištění *metaforičnosti* zkoumané kombinace: je-li přítom ustálená, pak by to mohl být idiom;

- (C3) ověření, jestli kombinace vyhovuje *komutačnímu testu*, tj. zjištění, zda některý komponent kombinace nepřipouští substituci jiným, vnějším slovem, a to při zachování stejné funkce a významu.

Kroky (C1) a (C3) jsou zásadní a kriticky důležité pro stanovení idiomu, navzdory populárnímu a neopodstatněnému důrazu, který se dlouho klade na krok (C2). Ne každý idiom musí mít metaforickou povahu. Tak např. *pull someone's leg* nepřipouští, aby se některý jeho komponent dal v substituci nahradit něčím jiným, byť podobným, srov. **draw/push/move someone's leg* apod. neexistují, nedávají smysl, ani to nejsou idiomy.

Daný test se specificky vztahuje na *gramatické idiomy* (viz 2.21), kde se žádné metafory nevyskytují. Přes zdánlivě nekonečné množství možností, jak tvořit výrazy určitého druhu podle případného existujícího vzoru, např. *as for* a *as to*, substitucí jinými předložkami, zjišťujeme, že to možné není, srov.

- (12) **as** + *about / above / after / behind / by / below / down / for / from / in / of / on / out / over / to / up / with...*

kde se objevuje jen několik málo kombinací jako víceslovné prepozice a tedy i idiomy.

4. ZÁVĚRY A OTEVŘENÉ OTÁZKY

Ve snaze soustředit se na hlavní aspekty idiomu a jeho podstatu bylo pochopitelně nutné být jak stručný, tak také neúplný. Na leccos jsme tu letmo narazili či leccos aspoň implicitně naznačili (jako např. metajazyk). Je však třeba opakovaně zdůraznit, že na rozdíl od jiných teorií se názory zde formulované zakládají na jejich fungující projekci a aplikaci, tj. ověření na velmi rozsáhlých datech v podobě velkého frazeologického slovníku češtiny, který se snaží být vyčerpávající. To předpokládalo, že uvedené zásady se promítly jak do výběru, tj. identifikace výchozích dat i do specifikace individuálních anomálií jednotlivých idiomů. Data se pochopitelně ověřovala podle možnosti v korpusu.

Vedle otázek, které tu zmíněny nebyly (či byly jen naznačeny, jako např. funkční klasifikace), zůstávají však ještě některá desiderata, která je třeba zmínit. První je potřeba objektivního testování dalších kandidátů na idiomy, popř. i ověřování idiomů existujících, jakmile se v budoucnosti rozvinou automatické metody, které to umožní.

Druhým desideratem je zkoumání distribuce idiomů v textu zahrnující i možnost zjistit třeba, kolik je idiomů v textech různých žánrů a jak takové poznatky mohou přispět k funkčně redefinovaným stylům či registrům. Existuje zřejmě nějaká hranice např. toho, kolik idiomů lze směstnat do rozmezí jediné věty apod.

LITERATURA

- BURGER, H. (2007): Semantic aspects of phrasemes. In: H. BURGER et al. (eds), *Phraseologie, Phraseology I*, s. 90–101.
- BURGER, H. — DOBROVOLSKIJ, D. P. — KÜHN, P. — NORRICK, N. R. (eds.) (2007): *Phraseologie. Ein internationales Handbuch der zeitgenössischen Forschung I, II*. Berlin — New York: Walter de Gruyter.
- COUTINHO, M. J. (2011): The Paremiological Base of Akan Symbols. In: R. SOARES (ed.), *4° Colóquio interdisciplinar sobre Provérbios, 4th Interdisciplinary Colloquium on Proverbs, Proceedings*. Associação Internacional de Paremiologia, Tavira, s. 483–8 (<http://www.aip-iap.org>).
- BOZDĚCHOVÁ, I. (2008): Čermák F., Frazeeologie a idiomatika česká a obecná. *International Journal of Lexicography*. 2008, 21, 2, s. 198–202.
- ČERMÁK, F. (1982): *Idiomatika a frazeologie češtiny*. Praha: Karolinum.
- ČERMÁK, F. (1991): *Universals, Typology and Idioms*. In: ČERMÁK, F. (2007a).
- ČERMÁK, F. (2001): Substance of Idioms: Perennial Problems, Lack of Data or Theory? *International Journal of Lexicography* 14, 2001, s. 1–20.
- ČERMÁK, F. (2004): Text Introducers of Proverbs and Other Idioms, In: C. FÖLDES – J. WIRRER (eds.), *Phraseologismen als Gegenstand sprach- und kulturwissenschaftlicher Forschung*, Schneider Verlag Hohengren, s. 27–46.
- ČERMÁK, F. (2007a): *Frazeologie a idiomatika česká a obecná. Czech and General Phraseology*. Praha: Karolinum.
- ČERMÁK, F. (2007b): Grammatical Idioms. In: F. ČERMÁK (2007a), s. 288–307.
- ČERMÁK, F. (2007c): Idioms and Morphology. In: H. BURGER et al. (eds.) *Phraseologie, Phraseology I*. Berlin–New York: Walter de Gruyter, s. 20–26.
- ČERMÁK, F. (2009): Identification of Idioms and Phrasemes. In: K. YAGI — T. KANZAKI (eds.), *Phraseology, Corpus Linguistics and Lexicography: Papers from Phraseology in Japan*, Nishinomiya: Kwansei Gakuin University Press, s. 101–118.
- ČERMÁK, F. (2010a): Frequent Proverbs and Their Meaning: A Proposal of a Linguistic Description (The Core and Paremiological Minima Described). In: R. SORES — O. LAUHAKANGAS (eds.), *3. Colóquio Interdisciplinar sobre Provérbios. 3rd Interdisciplinary Colloquium on Proverbs. Actas ICP Proceedings*, International Association of Paremiology, s. 40–65.
- ČERMÁK, F. (2010b): Fifteen Commandments of a Phraseologist. In: K. KUIPER (ed.), *Yearbook of Phraseology I*, Berlin–New York: Walter de Gruyter Mouton, s. 179–182.
- ČERMÁK, F. (2010c): Jazyk a jeho kombinace. *Jazykovědné aktuality* 1–2, XLVII, s. 2–22.
- ČERMÁK, F. (2014a): *Proverbs: Their Lexical and Semantic Features*. Proverbium in cooperation with the Institute of the Czech National Corpus, Supplement Series, Vol. 37, ed. W. Mieder. The University of Vermont, Burlington, Vermont.
- ČERMÁK, F. (2014b): Phraseology and Idiomatics: Substance and Vagaries of Views. In: V. JESENŠEK — D. DOBROVOLSKIJ (eds.), *Phraseologie und Kultur (Phraseology and culture)* (Zora, 96). Maribor: Mednarodna založba Oddelka za slovanske jezike in književnosti, Filozofska fakulteta, Europhras Maribor, s. 41–62.
- ČERMÁK, F. (2014c): *Periferie jazyka. Slovník monokolokabilních slov*. Praha: NLN.
- ČERMÁK, F. — ČERMÁK, J. — OBSTOVÁ, Z. — VACHKOVÁ, M. (eds.) (2016): *Language Periphery. Monocollocable words in English, Italian, German and Czech*. Amsterdam–New York: John Benjamins.
- ČERMÁK, F. — HRONEK, J. — MACHAČ, J. (2009): *Slovník české frazeologie a idiomatiky 1 (Přirovnání), 2 (Výrazy neslovesné), 3 (Výrazy slovesné), 4 (Výrazy větné)*. Praha: Leda.
- ENGLER, R. (ed.) (1967, 1968, 1974). *Ferdinand de Saussure. Cours de linguistique générale. Edition critique*. 2 sv. Wiesbaden: Harrassowitz.
- ERBACH G. (1992): Head-Driven Lexical Representation of Idioms in HPSG. In: M. EVERAERT et al. (1992), s. 11–24.

- EVERAERT, M. — VAN DER LINDEN, E.-J. — SCHENK, A. — SCHREUDER, R. (eds.) (1992): *Proceedings of Idioms, Vol. I, II*. (International Conference on Idioms, Tilburg, The Netherlands, Sept. 2–4, 1992). Tilburg: ITK.
- FRASER, B. (1970): Idioms within a transformational grammar. In: *Foundations of Language*, 6, s. 22–42.
- HJELMSLEV, L. (1943): *Omkring sprogteoriens grundlæggelse*. København: Nordisk Forlag.
- IDSTRÖM A. (2010): Inari Saami idioms of time. In: K. KUIPER (ed.), *Yearbook of Phraseology 1*. Berlin-New York: Walter de Gruyter Mouton, s. 159–178.
- IDSTRÖM A. — MOROTTAJA, H. (2006): *Inarinsaamen idiomisanakirja*. Inari: Sämitigge.
- KLÉGR, A. (2010): František Čermák (ed. in chief) et al. Slovník české frazeologie a idiomatiky I-IV. *International Journal of Lexicography*, 23, s. 477–486.
- PEARSALL, J. (ed.) (1998): *New Oxford Dictionary of English (=NODE)*. Oxford: Oxford University Press.
- RUNDELL, M. (ed.) (2010): *Macmillan Collocations Dictionary*. Macmillan Publishers.
- SINCLAIR, J. (1991): *Corpus, Concordance, Collocation*. Oxford: Oxford University Press.
- VINOGRADOV, V.V. (1947): Ob osnovnyx tipax frazeologičeskix edinic. In: V. V. VINOGRADOV (1977), *Izbrann trudy. Leksikologija i leksikografija*. Moskva, s. 140–161.

INTERNETOVÉ PRAMENY

The British National Corpus — BNC. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2005. Dostupný z WWW: <<http://www.korpus.cz>>.

The Michigan Corpus of American Academic English (MICASE): Dostupný z: <http://quod.lib.umich.edu/m/micase/>.

Pozn. Tento příspěvek je upravenou a doplněnou verzí příspěvku Čermák (2014b)

František Čermák | Ústav Českého národního korpusu, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy |
 Nám. Jana Palacha 2, 116 38 Praha 1
frantisek.cermak@ff.cuni.cz